

Testimoni, escriptura i territorialització en Vicent Andrés Estellés¹

Irene Mira Navarro
Universitat d'Alacant

Introducció

Sovint els autors són identificats sota etiquetes que perfilen, i en segons quins casos encasellen, la imatge pública de la seua creació artística, tant és així que la poesia de Vicent Andrés Estellés no hi podia restar aliena a aquesta manera de categoritzar la literatura. L'obra poètica estellesiana ha treballat en l'exercici de pensar la memòria i els espais de la comunitat de què se sentia part, fet que li ha suposat la denominació de poesia testimonial o poesia compromesa amb la realitat històrica. Des d'aquest prisma, el poeta va combinar excelsament l'esdevenir íntim, germen del gènere poètic, amb el rerefons col·lectiu de l'època i el país que va viure. Per aquest motiu, l'objectiu d'aquestes pàgines se centrarà en analitzar l'evolució de la concepció del territori en la poesia de Vicent Andrés Estellés tot en relació amb el procés d'escriptura i el component ideològic present en el text literari.

1. El testimoni fundador

Sota els amples sintagmes atributius de «cronista del poble» o «testimoni de la postguerra valenciana» es defineix temàticament la poesia de caire social de l'autor de Burjassot. No obstant això, en els estudis literaris la consideració de text testimonial va més enllà d'un relat dels fets amb intenció de veracitat.

Malgrat la popularitat de les definicions esmentades, el concepte de testimoni conté tot un seguit d'implicacions que Mercè Picornell (2002) va estudiar a propòsit de la literatura llatinoamericana postcolonial amb l'objectiu d'aplicar-lo a algunes obres de la narrativa catalana contemporània. En aquest treball, doncs, seguirem la via d'anàlisi encetada per la crítica mallorquina per a descabdellar la consideració testimonial de la poesia estellesiana i considerar la idoneïtat d'aquesta atribució més enllà del tòpic. Com ja hem dit, a grans trets, Picornell estudià el gènere llatinoamericà del *testimonio* i provà d'importar-ne la idea per a aplicar-la als textos que recullen les vivències del bàndol vençut en la guerra civil, com són els de Teresa Pàmies i Montserrat Roig.

L'aplicació del terme es vincula tant el cas llatinoamericà com en el català a obres de gènere narratiu, textos biogràfics, periodístics, novel·les, etc. Malgrat això, i a pesar de la distància que hi puga haver entre les obres de Pàmies i Roig i la de Vicent Andrés Estellés, s'intueix un rerefons comú en la intenció que projecten tots tres autors: la construcció d'un discurs que done veu a uns subjectes tradicionalment silenciats. En aquest sentit, n'és un cas paradigmàtic de la lírica catalana el *Llibre de meravelles* (1956-1958), amplament considerat com una crònica de la València de la postguerra, encara que no n'és l'única mostra del repertori estellesià. Proposem, doncs, una lectura poc restrictiva de les consideracions al voltant dels discursos testimonials per acostar-ne l'aplicació al gènere poètic.

El primer aspecte a tindre en compte recau en el joc de relacions entre la veu poètica i l'experiència biogràfica de l'autor per definir la posició d'enunciació d'aquest últim. Picornell reprèn Cristina Dulpáa, qui defensa "la necessitat d'ampliar el cànon testimonial a tot tipus de relats que sorgeixen d'una marginalitat i perifèria" (68), i destria

¹ Aquest treball s'ha desenvolupat a la Universitat d'Alacant i al Fitwilliam College, University of Cambridge durant una estada de recerca

dues tipologies autorials en el context hispànic. D'una banda, qui fa de l'escriptura una pràctica política a partir de la matèria primera dels arxius i de les narracions de les víctimes, i d'altra banda, qui explica la pròpia experiència de repressió. En Roig i Pàmies, respectivament, la distribució és clara però en el cas que ens ocupa la ubicació de Vicent Andrés Estellés és més difusa. La naturalesa de la poesia dilueix les dues posicions autorials ja que Estellés no sistematitzà els testimonis de les víctimes per a crear un corpus que servira com a font d'estudi ni tampoc patí en primera persona la repressió física. A pesar d'això, en la seua poesia conviu una diversitat de personatges anònims encarregats d'encarnar els mals de la postguerra alhora que els textos acullen la visió més íntima de les conseqüències de la dictadura en el jo poètic. Conscients, per tant, que l'atribució de discurs testimonial a la poesia de Vicent Andrés Estellés pot resultar relliscosa, l'interès per aquesta òptica de lectura rau en la finalitat pragmàtica que els textos adopten a la llum d'aquests plantejaments, com explica Picornell:

la voluntat de creació de narratives que funcionin com a fundacionals, és a dir, que construeixin un nou model d'identitat per a aquests països en situació de canvi que, desposseïts dels models imperialistes, o per reacció a nous tipus d'opressió, creuen en la denuncia com a mètode de construcció de la memòria col·lectiva, i doncs, d'una identitat que uneix els «nous homes» que s'hi han de formar. (47)

Podríem dir, doncs, que la consideració testimonial del discurs estellesià rau en la translació a l'àmbit íntim de la poesia de tot un seguit d'intencions literàries i polítiques. Un viatge d'anada i tornada on "aquesta poètica esdevé política" (Picornell, 71) i on aquesta política esdevé poètica per a donar peu a uns textos literaris que alberguen el dolor d'un moment històric.

Justament per a evitar el que Škrabec afirmà en dir que "hi ha la tendència prou estesa de desqualificar tota poesia compromesa atribuint-li pretensions ideològiques" (207) la poesia d'Estellés té els mecanismes suficients per a vehicular la intenció ideològica des d'un treball estètic profund. Lluny del pamflet, la poesia estellesiana explora ferramentes discursives per a connectar amb l'ànima del públic lector i transmetre-li el seu propòsit.

La continuïtat del sentit compromés de la poesia estellesiana es fa palesa gairebé des dels inicis que afloren en *La nit* fins a la desembocadura que suposa el *Mural el País Valencià*. A causa d'aquesta constància, l'evolució del discurs cívic ens permet resseguir el procés de conformació de la idea pàtria com un dels nodes centrals de la voluntat testimonial del text. La intenció de ser guardià dels fets de la seua comunitat i del seu territori enllaça amb la idea del text testimonial llatinoamericà, del qual Picornell diu que transmet la veu del poble com a subjecte silenciats i que en conseqüència "no seria únicament un mitjà d'expressió sinó també una pràctica política d'enunciació" (Picornell, 59). Aquesta doble caracterització, com a canal i com a fet polític, ens permet considerar la poesia estellesiana com a testimonial: el poeta expressa la cara invisible de tot un context històric mitjançant la construcció d'una poesia que assenta les bases de la l'artefacte cultural i polític de la pàtria real. Alhora que es crea un discurs es crea una literatura com a eix de vertebració política del territori al marge de la dictadura.

L'esdevenir de la poètica en política en Vicent Andrés Estellés es dona gràcies als usos que hi fa de la memòria i de la història. La dialèctica entre aquestes dues formes de conservació del passat resideix literàriament en el vers «els amors fan l'amor, les històries la Història». Un vers que sintetitza bona part dels objectius literaris, l'atenció a les narratives subterrànies i a la no reproducció de la Història oficial, de la qual és exclòs. Així doncs, la posició de veu testimonial de l'autor s'encarna plenament en aquest objectiu,

esdevenir transmissor dels discursos i dels fets dels subjectes que no tenen espai en la gran Història. D'aquesta manera, la crònica que el poeta edifica, com també el sistema literari, malda contra les versions oficials i s'acosta a una perspectiva d'enunciació del passat basada en la preservació de la memòria col·lectiva.

En aquests plantejaments ressona l'eco dels estudis de la subalternitat, una òptica d'anàlisi que si bé la seua adequació a la poesia de Vicent Andrés Estellés no s'ha estudiat amb profunditat sí que caldria tenir-la en compte alguns aspectes. Des d'un acostament obert al concepte de subalternitat en Estellés caldria establir qui gaudeix de la consideració subalterna, si l'intel·lectual encarregat de generar representacions o l'objecte de representació, en aquest cas la comunitat i el territori. Sense aprofundir en aquests aspectes, ens aturarem en la reflexió sobre el subjecte subaltern que Manuel Asensi compila en base algunes afirmacions:

En efecto, subalterno es aquel o aquella que no pertenece a la elite, o en palabras de Guha: el integrante de «grupos y elementos sociales [...] que representan la diferencia demográfica entre la población hindú total y todos los que hemos descrito como “elite”». En el prólogo que Edward Said escribió al volumen *Selected Subaltern Studies* así lo repite y lo confirma: «La palabra “subalterno”, tiene, en primer lugar, connotaciones tanto políticas como intelectuales. Su opuesto implícito es por supuesto “dominante” o “elite”, es decir, los grupos en el poder.» (19)

A la llum d'aquest plantejament postcolonial, en la literatura estellesiana es representa un grup social tangencialment subaltern: vídues, víctimes de les represàlies polítiques, afusellats, pobres, etc. Això no indica, ja que tampoc s'ha fet un estudi aprofundit, que la identitat del jo poètic responga a aquests trets subalterns a pesar de la forta comprensió amb aquests subjectes. Malgrat tot no podem obviar que sí que es dona una representació d'una comunitat i d'un territori subaltern i que el poeta posa la literatura a disposició d'aquest fet. Per aquest motiu no és erroni considerar que el discurs poètic és testimonial en Estellés perquè intenta “transcendir els límits de l'experiència individual” com diu Picornell i, a més, “participa en la creació del grup, en la *inscripció* d'aquest nosaltres que es reivindica” (123).

La subalternitat atribuïda al col·lectiu representat en la poesia de Vicent Andrés Estellés rau en la condició de vençut en la guerra civil. Aquest grup, endemés, d'estar mancat d'un relat històric propi ha estat desposseït d'un relat de nació per un altre de *nación*. És per això que l'adscripció a la categoria de discurs testimonial suposa també el disseny i reivindicació de la pàtria com artefacte literari. El poeta intentarà recuperar l'abrigall de la pàtria des del significat textual de crear una llar i una memòria per a pal·liar l'absència en què el deixa la situació històrica:

Arribàvem a casa i dúiem les mans buides,
i encara ens mirem ara les mans buides a voltes,
i ara sentim l'espant que llavors no sentíem
i plorem per aquella puresa que no fou (LM 2015, 290)²

² Els poemaris de Vicent Andrés Estellés apareixen citats amb les inicials. La correspondència amb el títol i el volum on estan publicats és la següent:

LM: “Llibre de meravelles” dins *Obra Completa Revisada II*

LE: “Llibre d'exilis” dins *Obra Completa Revisada I*

ICG: “L'inventari clement de Gandia” dins *Obra Completa Revisada II*

DP: “Declaració de principis” dins *Mural del País Valencià I*

La negació de la memòria és una constant que el poeta combat amb les diverses al·lusions als temps passats i als personatges anònims que van resultar víctimes del conflicte bèl·lic i la dictadura:

Les famílies de dol per a tota la vida.
La guerra, la postguerra... Recorde aquella mare
que no li varen dir que el fill havia mort
en el front de Terol: simplement li digueren
«ha desaparegut». (LM 2015, 296)

Per a preservar la memòria, però, és necessari preservar el grup social que la conté, per aquest motiu, en la poesia de Vicent Andrés Estellés reconstruir la pàtria prohibida és inseparable de mantenir la memòria, dos elements constitutius del poble que tant esmenta en els versos. Des del punt de vista teòric Maurice Halbwachs explica que

La memoria de una sociedad se extiende hasta donde ella puede, es decir, hasta donde alcanza la memoria de los grupos de que está compuesta. No es por mala voluntad, antipatía, repulsión o indiferencia por lo que olvida tal cantidad de acontecimientos y personajes antiguos. Es porque los grupos que conservaban su recuerdo han desaparecido. (215)

Així doncs, en la literatura estellesiana la protecció de la memòria pren dimensió espacial i es lliga indefectiblement a la recuperació de la pàtria. La consideració del territori com una ferida oberta on passat i present s'encreuen ens porta als "llocs de memòria", perspectiva des de la qual Simona Škrabec contempla la poesia:

El problema d'aquesta perspectiva, però, es fa visible sobretot quan hem de fer cabre en la versió tancada del passat uns conflictes que no estan tancats i es perllonguen fins a l'actualitat. La poesia de Vicent Andrés Estellés se situa en aquest punt, provoca un curtcircuit entre abans i ara. (205)

En el nostre cas considerem la pàtria i el territori com a llocs de memòria i la literatura com a mitjà que permet "la descripció dels aspectes invisibles dels llocs" (Martí, 14).

2. Fragmentació i recomposició

Com ja s'ha apuntat, paral·lelament al procés discursiu de testimoniar els fets es dona un el fenomen literari de definir el territori on tingueren lloc. Podríem dir, doncs, que l'escriptura és un mecanisme per a territorialitzar la identitat col·lectiva en vies de recuperació i establir els paràmetres sobre els quals projectar una idea de pàtria. En connexió amb açò, Marisa Moyano apunta que la construcció literària del territori és un eix fonamental per a la construcció nacional, ja que "mientras 'funda' una 'literatura nacional' perfila discursivamente los límites del cuerpo mismo de la Nación a imagen de una proyección histórico-política" (2003). Dit d'una altra manera, la literatura de Vicent Andrés Estellés testimonia un món amb les paraules i al mateix temps construeix el símbol de la pàtria i dins i fora dels poemes. Amb el bastiment de la literatura catalana al País Valencià cartografia discursivament el territori a favor d'un imaginari alternatiu a l'oficial. En definitiva, la funció de l'escriptura en una col·lectivitat com la recuperada per Vicent Andrés Estellés connecta amb l'afirmació de Gilles Deleuze: "Escribir no tiene nada que ver con significar, sino con deslindar, cartografiar, incluso futuros parajes" (Deleuze 2004a, 11).

Els inicis de la tasca de creació del discurs i del territori negats té el punt de partida en el context dels anys cinquanta, època durant la qual va escriure el "cicle de les tenebres"

(Carbó, 11). Una de les peces cabdals és *La clau que obri tots els panys* (1954-1957) que conté “Llibre d’exilis” (1956-1957), un títol més que suggeridor per a referir-se al sentiment de desterritorialització i una de les composicions amb més calat metafísic de la producció del poeta. Malgrat l’absència d’exili físic en la seua biografia, el desterrament és fruit de conjugar el dol per la filla morta i la petjada simbòlica de la dictadura franquista tot donant com a resultat l’expressió d’un jo poètic que pateix de mal de pàtria.

La manca de punts d’ancoratge ens remet a un subjecte desterritorialitzat que inicia la reterritorialització gràcies a les ferramentes de què el dota la poesia. Segons Deleuze “es imposible distinguir la desterritorialización y la re-territorialización, están presas una en la otra o son como el haz y el envés de un mismo proceso” (2004b, 266). Particularment en “Llibre d’exilis” la veu lírica, desposseïda de l’arrelament, es mou entre dues expressions poètiques en tensió: “No tinc casa. No tinc llit. No tinc pàtria” (2014, 337) es contraposa a la intenció creadora que palpita en “un desig, el desig d’inventar-me una pàtria” (2014, 338). Una mostra evident de la impossibilitat de desconnectar la desterritorialització de la reterritorialització. Dos processos complementaris en actiu que il·lustren la desorientació per l’esfondrament de les estructures que acollien el jo poètic:

I deixarem darrere quasi totes les coses:
poble, casa, carrer, pares, amics, parents.
I no les deixarem: no les recordarem.
de sobte tot això, deixarà d’existir,
o mai no haurà existit. Com nosaltres. Nosaltres
tampoc no érem abans. Serem, només, de sobte. (LE 2014, 343)

L’exili interior que s’experimenta en aquest poemari s’expressa en termes d’espacialitat, o més aviat d’espacialitat negativa, ja que sovintegen les referències a la deslocalització en forma d’absència de llar, desconeixement de l’origen i oblit del camí recorregut:

No em feu preguntes: no sabré dir mai d’on vinc.
No ho sé. No me’n recorde. No he estat mai en cap lloc. (LE 2014, 340)

De retruc, el despullament espacial del jo poètic provoca l’assumpció de l’anonimat amb la negació del nom, tant propi com aliè:

Mirem el nostre nom com si no fos el nostre:
Som naufrags: hem perdut l’emoció del nom...
Sàpien-ho: em dic Ningú, i Ningú m’anomene.
No tinc nom. No tinc casa. No tinc anys. No tinc pàtria. (LE 2014, 359)

i

No puc dir el teu nom. Com una antiga pàtria,
Una remota pàtria: com una pedra antiga, (LE 2014, 358)

Complementàriament, el camí de tornada de la desterritorialització és la recuperació de les coordenades espacials. Com ja hem esmentat anteriorment, la reterritorialització fictícia a què assistim en “Llibre d’exilis” és la pedra de toc per a la creació d’uns nous eixos, en paraules de Deleuze:

Eso es la realización del proceso: no una tierra prometida y preexistente, sino una tierra que se crea a medida que avanza su tendencia, su despegue, su propia desterritorialización. (2004b, 332)

La construcció de les noves coordenades d'ancoratge del jo poètic va motivada per la pulsio de supervivència i s'expressa sota el desig de creació mitjançant la paraula. Si adés la paraula no era capaç d'activar el record en el jo poètic en aquest punt sí que serà vàlida per a canalitzar l'anhel:

Un desig. El desig d'escriure llargues cartes,
cartes amorosíssimes sense saber què dir
ni a quin nom a dreçar-les. Un desig, el desig
d'inventar-me una pàtria, un lloc al mig del qual
hi ha qui espera la carta que ningú pot escriure
si no sóc jo (LE 2014, 338)

Així doncs, la veu lírica es mou entre dues tensions per a posar de manifest l'actitud de l'exiliat i alhora enceta una reflexió metapoètica on la paraula funcione com a salvavides per a recompondre la pàtria:

Jo sé que un pot fer-se una pàtria
tallant i retallant, amb unes grans tises,
un paper qualsevol, i aqueixa és la seua, (LE 2014, 338)

No es pot perdre de vista que ens trobem davant uns textos afectats pel context històric del moment, tant és així que l'afany per refer el territori simbòlic és una resposta marcada políticament, vol refundar discursivament el país que ha estat arrabassat durant la dictadura. De nou, se'ns manifesta la posició testimonial de la poesia estellesiana per a dignificar i preservar la memòria vençuda, la reterritorialització simbòlica s'inicia amb l'exercici literari:

Ha estat, de dia en dia, un brutal exercici:
anar reconstruint, de dalt a baix,
paraula per paraula, tot un món, amb paraules
com fang i pallús. (ICG 2015, 172)

3. Les formes concretes de la pàtria

En poemaris posteriors, com *L'inventari clement de Gandia* es desplega plenament la reflexió metapoètica sobre la reterritorialització i se'n fixen les pautes a seguir. El record del territori que es refunda mitjançant l'escriptura és fonamental per a generar un imaginari cartogràfic i abandonar el sentiment d'estrangeritat generat en "l'exili":

Duc com una llepassa tanta pura memòria:
és una espiga inquieta i terriblement verda,
un poc aspra al principi: un parot vegetal
que em recorre la vida. (ICG 2015, 172)

En aquest text, els paratges naturals de l'Horta de València esdeven un espai poètic on conflueixen la intimitat i el bagatge col·lectiu perquè com explica Villalta-Lora "en un món desarrelat culturalment, el paisatge simboliza l'autèntica identitat nacional, un indret on es fusiona el mite, com la infantesa idíl·lica, amb la realitat" (55). Segons l'estudiós, paisatge i nació estableixen un vincle profund en la creació d'identitats col·lectives, per aquest motiu, la representació literària del territori és una eina fonamental en la reterritorialització política i simbòlica. Els grups assisteixen així a un "retorn a la veritat cultural" que havien perdut com el jo poètic ho fa en el poema "Els bons principis":

Quan ficava la mà en la molla de l'aigua
i tocava l'argila esvarosa del fons,
sentia allò que es deu sentir en tocar mare,
el lloc d'on s'ha nascut. (ICG 2015, 177)

L'artifici de la pàtria anhelat durant els exilis comença a deslliurar-se de la quimera que l'acompanya i enceta un procés de fixació en els escenaris concrets dels orígens del poeta. Les imatges d'indrets naturals, o parcialment naturals, com l'horta són el canal per a recrear mites culturals comuns que textualitzen la recerca de la llar i allunyen l'alienació:

He patit molts exilis i de moltes maneres.
Només tenia ganes de tornar. (ICG 2015, 172)

No obstant, davant la impossibilitat de representar la pàtria concreta s'activen un seguit de mecanismes complementaris a les imatges tel·lúriques per a figurar el territori anhelat. La predisposició a recompondre el que ha estat fracturat, el que ha estat fet mal bé durant anys de política orientada a la desaparició, pren forma en diferents metàfores. En primer lloc, hem de destacar que en moltes de les figures emprades pel poeta en l'exercici de reterritorialització la terra és matèria primera. És a dir, ens trobem amb un seguit de similis on el bastiment territorial és comparat amb l'elaboració de peces de terrisseria, edificis o amb la mateixa argila. Com si un demiürg es tractara, reconstrueix "tot un món, amb paraules / com fang i pallús" i "amb un grapat de tests que he trobat, vaig refent un poble com un cànter" (ICG 2015, 172).

A l'univers de símbols terris s'uneix en "Llibre d'exilis" l'ingredient femení com a correlat de la refeta territorial. La dimensió física de la pàtria i la de la dona esdevenen paral·leles en versos com "esdevens, aleshores, la meua sola pàtria", on el cos femení es representa com a alternativa a l'apatrídia patida. Juntament a la recerca de refugi se suma certa identificació entre la feminitat i el món vegetal, és a dir, una correlació de la identitat femenina i la naturalesa:

No és un desig tan sols sexual, conjugal.
És el desig del riu, i el llençol, i la brossa.
És un instint de pàtria. És el desig de l'arbre,
i del cel, i del cànter, i el pitxer, i l'argila.
De ser i ser del tot, plenament: tenir pàtria.
I una pàtria lliure, i lluminosa, i alta. (LE 2014, 347)

En conseqüència, la triple filiació pàtria-terra-dona torna a materialitzar la visió topofílica que el jo poètic genera sobre el territori, com també la feminització d'aquest. Versos com els següents apunten en la mateixa direcció, on els principis del món van units al contacte físic amb la terra per a provocar una impressió biològica

O si hagués tocat mare, una fina, una humida,
Tendra animalitat... (ICG 2015, 177)

La segona xarxa de metàfores és la referida al món del forn i la farina. Com bé se sap les arrels forneres del poeta donen peu a la creació d'una analogia constant en l'obra estellesiana i no es podia estar d'activar-les en un univers de gestació com l'estudiat ací. Des de la més clara explicitació, en el poema "La pàtria, com el pa" s'evidencia la incipient conformació del marc territorial allunyat encara del fenomen urbà que copa *Llibre de meravelles* o llargs poemes com "Coral romput":

Pensava la ciutat, llunyana, des de l'horta,
 Com la boca d'un forn: com els forns on encara
 el pa es coïa amb llenya. Jo encara no tenia
 una idea de pàtria:
 tenia una idea de forn. (ICG 2015, 176)

A diferència de l'afecció topofilica que el jo poètic manifesta per l'entorn rural, la ciutat es concep com un espai distant, inaccessible i observat des de fora “com una galta de novençana” (ICG 2015, 176). No obstant, el signe de proximitat, és representat per la metàfora del forn, el caliu on es pasta i es fa créixer una massa informe que prendrà cos després del procés producció. Una referència més a l'acte demiúrgic de definir una massa informe:

(Ara pense la pasta, que s'agafa i es xafa
 contra el taulell de fusta amb uns cops violents
 i després hom la nafra amb un ganivet ràpid,
 i abans d'entrar-la al foc
 s'ha de pujar a l'alcavor...) (ICG 2015, 176)

Forn i horta formen part en aquest poema del node irradiador del sentiment de pàtria, un conjunt de metàfores espacials que tornen a posar de manifest la importància de l'entorn natural del poble com a font d'identificació de la terra pròpia. És de destacar que aquests dos indrets formen part de l'entorn de natal de Burjassot, el poble oposat a la ciutat i que com expliquen els crítics Dominic Keon i Jordi Larios té una estreta relació amb la presa de consciència col·lectiva ja que

the word by Estellés to indicate collective consciousness is, significantly, not nation but poble. The choice is crucial given that in Catalan the word for “people” has the additional meaning of “town” or “village” which thus posits an immediate contrast with the city. (250)

Amb tot plegat, les dues vies de creació metafòrica que fa servir el poeta per a expressar el camí de creació de la pàtria són significatives en relació a l'objectiu comunicatiu de l'autor. Davant de la multiplicitat de possibilitats d'habilitar metàfores provinents d'altres mons referencials, Vicent Andrés Estellés tria l'agricultura i la forneria com a exemples per a vehicular la representació de confecció del concepte de pàtria. Dos exemples literaris de la humil condició de testimoniar des de la realitat de les classes populars rurals

Però jo no volia parlar de mi. Volia
 escriure com qui trau la cadira a la porta
 i veu passar les gents i veu rodar el cel
 i s'adorm al remat. (ICG 2015, 175)

4. El país amb nom propi

Tot l'entramat anteriorment exposat en relació a una visió constructivista del territori i la identificació dels grups socials amb aquest ens porta a revisar algunes mostres de l'últim cant a la pàtria, *Mural del País Valencià*. Els versos preliminars del qual reprenen l'assumpció de testimoni de tot un país:

He intentat, amb lletra petita,
 el brusc mosaic del patiment del poble

que, vigilant, espera l'alegria.
 no és testament, car, els meus morts no testen.
 És manament i és, potser, testimoni. (1996, 3)

Aquesta magna obra contrasta amb les darrerament estudiades per l'alt grau de referencialitat que conté ja que la tònica dominant del text no és la reflexió en termes abstractes sinó la catalogació i poetització dels components de la cultura valenciana, des de la geografia a l'art pictòric. De manera que l'expressió concreta del territori evidencia una gran distància entre "Llibre d'exilis" i l'esmentat cant, segons Jaume Pérez Montaner:

La distància de divuit o dinou anys entre un poema i l'altre assenyala l'evolució íntima i ideològica del poeta Estellés: el que en un principi era mostra –molt pròpia de l'època– d'una certa angoixa existencial barrejada amb algunes "certeses" metafísiques, és ara afirmació contundent i plena de la seua identificació amb la causa del poble. (164)

A tall d'exemple, la certesa poetitzada es pot observar en uns versos de "Declaració de principis" on la identificació entre el cos de la dona i el cos de la pàtria assumeix, a diferència d'estadis anteriors, un nom propi, País Valencià:

amb fosc orgull de marit o d'amant
 que, recolzat, mira, estés sobre el llit,
 ja satisfet, el cos que més s'estima,
 mire el País Valencià on vaig nàixer, (DP 1996, 13)

El llibre primer de *Mural del País Valencià* defineix l'obra com el resultat final del contínuum de tota la producció anterior. Així es palesa la constant presència de la poètica compromesa en els poemaris previs com a requisit imprescindible per a la constitució d'aquest mural però també com a pedra de toc de tot l'univers estellesià:

Tot el que he fet al llarg dels anys
 no ha estat altra cosa
 que una lenta, amorosa, minuciosa preparació
 per aquest moment,
 per aquest llibre,
 per aquest cant. (DP 1996, 17)

En definitiva, en aquesta obra emmirallada en el *Canto general* de Pablo Neruda assistim al desplegament de tot un sistema de metàfores i referències estètiques a la idea de pàtria. Una idea que s'ha gestat des de l'experiència poètica de l'estrangeria i que ha anat evolucionant cap a postures més metafòriques com les analitzades anteriorment fins a dotar de nom propi el territori referit. Durant aquest procés la concepció de pàtria en la poesia de Vicent Andrés Estellés ha anat sumant significats fins al moment que és designada sota el mot poble, on s'engloba la referència a l'entorn rural, la nació i la classe social:

He rebut, tot al llarg de la meua existència,
 ben pocs regals.
 sóc pobre i m'ha no m'he queixat, d'ésser-ho.
 [...]
 ara,
 passats els dies,

més tristos que feliços,
amb més de cansaments que de satisfacció,
m'adone
que els déus em depararen el millor dels regals:
ser poble.
ésser un entre tants,
i em sé ric per sempre,
per a tota la mort, (DP 1996, 19)

Segons Pérez Montaner, aquesta vivència de la pàtria no té origen en “la interiorització d’una realitat externa, ja siga per imperatius polítics o per una sensibilitat pròpia de l’època” (165) sinó perquè és el clar reflex de la identitat del jo poètic, on el conjunt social i els espais constitueixen un tot indestruïble.

Conclusions

Entre les coordenades d’espai i de temps, entre els països i els segles, els subjectes desenvolupen tot sistema de llaços afectius que els uneixen al fragment de terra en què han viscut. L’art en general, i la literatura en particular, és un canal idoni per a transmetre aquesta afecció gràcies a la capacitat d’activar la dimensió emocional de les persones. És per això que la literatura és una de les pedres fundacionals per a la concepció que tenim de pàtria i del territori a hores d’ara.

Alguns exemples d’aquesta funció de la literatura són els textos testimonials en Amèrica Llatina, unes produccions amb un conjunt de trets susceptiblement comuns amb alguns corrents estètics de la literatura catalana contemporània. És el cas de la voluntat de reconstrucció de la comunitat i el territori mitjançant la creació literària. Un fet que a Amèrica Llatina es va produir una vegada alliberada de la colonització i que a casa nostra es desplegà amb certes semblances durant i després de la dictadura franquista. Ambdues cultures compartien la situació de subjugació i silenci viscuda durant anys com també el despertar produït com a reacció al final dels anys foscos. Paral·lelament, i des d’aquests plantejaments, la poesia de Vicent Andrés Estellés pot ser considerada com una expressió testimonial de la subordinació que va patir la cultura catalana al País Valencià. En els versos del poeta assistim a la conservació de la memòria d’una comunitat abocada a la subalternitat a causa de la dictadura, però també al projecte poètic i polític de guardar acta del que havia ocorregut per a la posterior reconstrucció. En aquest sentit, la literatura funciona com una ferramenta cultural al servei de la recuperació nacional ja que a banda de construir un discurs sobre la memòria també esdevé un producte cultural dedicat a definir i projectar una idea determinada de pàtria allunyada dels postulats del franquisme. Vicent Andrés Estellés treballa en aquesta empresa en molts dels poemaris repartits al llarg dels anys, fet que ens permet observar com el concepte de pàtria evoluciona des del sentiment d’absència reflectit en “Llibre d’exilis”, escrit en plena postguerra, fins a l’enunciació del País Valencià com a tal en *Mural del País Valencià*. Sense oblidar, no obstant, les diferents formes que pren el territori sota les metàfores lligades als símbols tel·lúrics o el cos femení. Siga com siga, ens trobem davant d’un exercici literari que té com a objectiu testimoniar la memòria d’un país per a dotar-lo d’un territori, en part simbòlic, en part real.

Obres citades

- Andrés Estellés, V. *Mural del País Valencià*, I. València: 3i4, 1996.
- . *Obra Completa Revisada*, I. València: 3i4, 2014.
- . *Obra Completa Revisada*, II. València: 3i4, 2015.
- Asensi, M. “La subalternidad borrosa. Un poco más de debate en torno a los subalternos.” En G. Chakravorty Spivak *¿Pueden hablar los subalternos?*, Barcelona: MACBA, 2009. 9-39.
- Deleuze, G. & F. Guattari. *Mil mesetas. Capitalismo y esquizofrenia*. València: Pretextos, 2004a.
- . *El Anti Edipo, Capitalismo y esquizofrenia*. Barcelona: Paidós, 2004b.
- Halbwachs, M. “Memoria colectiva y memoria histórica.” *Revista Española de Investigaciones Sociológicas* 69 (1995): 209-219.
- Keown, D. & J. Larios. “Contemporary Catalan literatura. Fact or fiction?” En F. Cabo Aseguinolaza, A. Abuín González & C. Domínguez ed. *A comparative history of literatures in the iberian peninsula*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2007. Vol. I, 235-252.
- Martí Monterde, A. *El far de Løndstrup. Assaig sobre la memòria moral dels espais*, València: Publicacions de la Universitat de València, 2015.
- Moyano, M. “Escritura, frontera y territorialización en la construcción de la nación.” *Ciberletras: Revista de crítica literaria y de cultura* 9 (2003). Disponible en Internet: <<http://www.lehman.cuny.edu/ciberletras/v09/moyano.html>>
- Pérez Montaner, J. *El Mural com a fons. La poesia de Vicent Andrés Estellés*. Catarroja: Perifèric edicions, 2009.
- Picornell, M. *Discursos testimoniales en la literatura catalana recent (Montserrat Roig i Teresa Pàmies)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2002.
- Škrabec, S. “Un poeta ‘intolerable’?” En S. Škrabec. *Una pàtria prestada. Lectures de fragilitat en la Literatura Catalana*. València: Publicacions de la Universitat de València, 2017. 179-189.
- Villalta-Lora, J. *País i Poesia. El Discurs Ethnhumanista De Salvador Espriu, Vicent Andrés Estellés i Ponç Pons*. 2013. Disponible en Internet: <https://kclpure.kcl.ac.uk/portal/files/31699349/2013_Villalta_Lora_Jesus_0641300_thesis.pdf>